

текстів і оцінок пам'яток) та трактування подій, явищ і різних історичних ситуацій, так і методології опрацювання проблематики.

Безумовно, ряд питань унаслідок об'єктивних причин надалі залишаються гіпотетичними і зможуть достеменно бути вирішеними лише після заповнення тих лакун, які досі або зовсім не вивчені через брак джерел, або ж „затемнені“ застарілими чи фальсифікованими уявленнями. Сказане стосується, зокрема, узагальнень нагромадженого роками археологічного матеріалу (його розшифруванню і атрибуції історик не завжди довіряє).

Не з усіма, звичайно, запропонованими дослідником концепціями можна повністю погоджуватися. І це насамперед тому, що не всі вони знаходять вичерпне джерельне обґрунтування. У цьому й полягає головна складність епохи як об'єкта дослідження. Особливо це стосується спадкоємности історичних культур починаючи від Трипілья і закінчуючи передоднем створення Київської держави. При використанні значних дослідницьких опрацювань бажане ширше залучення безпосередніх археологічних матеріалів, що появились в Україні упродовж останніх п'ятдесяти років, та порівняльного матеріалу зі сусідніх Молдови, Румунії, Словаччини, Польщі. Ці матеріали поглибили б ряд теоретичних засновків автора, а окремі з них уточнили б.

О. Домбровський у своїх працях з ранньої історії України послідовно дотримується державницької концепції українських національних історичних шкіл, початки яких сягають ще XIX ст. Сказане стосується досліджень як на „горизонтальному“ рівні (первісне суспільство і найдавніше заселення території України, євразійський контекст історії України, Скитська держава, Союз антських племен і т. д.), так і на „вертикальному“, в яких учений намагається знайти (і часто знаходить) генетичний зв'язок між українським народом і пра- та ранньоісторичним етносом стародавньої України. Напрямами та методологією досліджень, які репрезентує О. Домбровський, нині в Україні знаходять щораз більше прихильників серед істориків, археологів, мистецтвознавців.

У той же час О. Домбровський зумів — і на цьому треба наголосити — порушити проблеми, які майже не ставились в українській науці чи ставились несміливо, непослідовно, а то й неправильно, і в їхньому ж контексті показати розвиток суспільних антиподів у ранньоісторичному процесі. Цим він, з одного боку, поглибив окремі положення етногенезу українського народу, а з другого — на основі різних паралелей та історіографічних узагальнень з питань давньої історії Європи, Азії та інших континентів чи не вперше різнобічно порівняв і пов'язав розвиток історичного минулого ранньої України з європейською та світовою історією.

Олег АНТОНОВИЧ

Л. І. Крушельницька. Чорноліська культура Середнього Придністров'я (За матеріалами непоротівської групи пам'яток).— Львів, 1998.— 224 с., іл., фото

У монографії йде мова про територію, яка в останніх працях українських і зарубіжних фахівців ранньозалізної доби привертає чимраз більше уваги, бо середньодністровські матеріали починають відігравати дедалі помітнішу роль, на-

приклад, у проблемі кімерійської інвазії в Центральну Європу, у питанні локалізації агафірсів та інших.

Рецензована книжка складається зі вступу, короткого нарису історії дослідження та основної частини, яка, у свою чергу, також поділена на дві частини. Перша з них присвячена описові процесу досліджень, причому матеріали подаються по розкопах і об'єктах (С. 13—126), а друга — аналізу здобутих матеріалів (С. 135—179). Текстову частину монографії завершує розділ, присвячений питанню хронології і походження чорноліської культури в басейні Середнього Дністра, після якого вміщено додаток про поховальний обряд непоротівської групи пам'яток. У кінці книжки подано резюме німецькою мовою, список використаної літератури та список скорочень.

Зі вступу та короткого нарису про історію вивчення пам'яток ранньозалізного періоду Середнього Придністров'я читач отримує інформацію про низку експедицій, які працювали на цих теренах у 1950—1970-х рр., а саме М. Артамонова, Т. Пассек, І. Шовкопляса, А. Мелюкової, Б. Тимощука, А. Гуцала та інших. Пам'ятки ранньозалізного віку, виявлені під час згаданих експедицій, дослідники зараховували, як правило, до ранньоскіфського часу і розглядали як периферійний прояв сусідніх культур. Винятком є висловлене А. Мелюковою ще у 1958 р. припущення про існування якогось західного варіанта білогородсько-чорноліської культури східніше лінії Збруч—Чернівці¹. Як відомо, окрім Б. Гракова (і то з певними застереженнями), це припущення не було підтримане. Інші дослідники й надалі вважали, що матеріали передскіфського часу з правобережжя Середнього Придністров'я належать до культури фракійського гальштату, під якою на вказаних землях розуміли тоді пам'ятки голіградського типу².

Про чорноліську культуру на Середньому Придністров'ї заговорили щойно після проведення Л. Крушельницькою перших розкопок поблизу Непоротового, які розпочалися у 1974 р. З цього часу і аж до 1980 р. в Непоротовому дванадцятьма розкопками, шістьма траншеями та шурфами на площі близько 7 тис. м² відкрито 27 споруд, понад 100 ям (у комплексах жител і поза їх межами), п'ять жертovníків, культури поховання людей і тварин, зольник та один курган (С. 133). Здобуті матеріали, а також залягання окремих об'єктів, з яких одні перекривали інші, дали змогу авторові книжки виділити три хронологічні горизонти періоду раннього заліза: верхній — ранньоскіфського часу; середній — перехідний від передскіфського до скіфського; нижній — чорноліської культури. При цьому дослідниця встановила, що життя на непоротівських поселеннях тривало з кінця X по VII ст. до н. е. (С. 13, 189).

Картина, яка почала вимальовуватись уже після перших сезонів розкопок у Непоротовому, зважаючи на багатство археологічного матеріалу, була настільки несподіваною і цікавою, що викликала загальний інтерес. Здобуті дослідницею матеріали неспростовно доводили приналежність непоротівських поселень до чорноліської культури, причому до її найраніших і найчистіших проявів. А проведені довкола Непоротова та в зоні затоплення широкі розвідки (у Комарові, Дністрівці, Вітрянці, Жванці та інших населених пунктах) дали підстави говорити про окремішність культурного вияву Чорнолісся на Середньому Дністрі, що цілком узгоджувалося з висловленим у попередні роки припущенням А. Мелюкової. Остання писала ще у 1958 р., що на Середньому Придністров'ї у передскіфський час існу-

¹ Мелюкова А. Памятники скифского времени // Памятники скифо-сарматского времени в Северном Причерноморье.— М., 1958.— С. 49.

² Тереножкин А. Предскифский период на Днепровском Правобережье.— К., 1961.— Рис. 114; Археология Украинской РСР.— К., 1971.— Т. II.— Карта 1.

вав, мабуть, якийсь локальний варіант культури, споріднений з культурою Середнього Придніпров'я. При цьому межа між обома локальними варіантами однієї культури могла проходити через Побужжя, хоч А. Мелюкова й підкреслювала недостатність на той час матеріалів для такого висновку³.

Отож, виділена Л. Крушельницькою на Середньому Дністрі непоротівська група чорноліської культури повністю підтвердила висловлені раніше сподівання А. Мелюкової. Запропоновані сьогодні дослідницею результати семилітніх розкопок перевершують усілякі сподівання. Солідність підходу археолога до справи відчувається в усьому — і в детальній фіксації розкопуваних об'єктів, і в описі знахідок, і звичайно, в малюнках, яких нараховується 113. При цьому знахідки на таблицях подаються разом із планами та перерізами споруд, ям, жител та поховань, що значно полегшує їх прочитання. Окрім непоротівських матеріалів, у рецензованій монографії вперше подано детальний опис кургану останньої чверті VIII ст. до н. е. у Лосвцях, а також ситуаційний план розташування інших курганів поблизу цього села (С. 130, рис. 81). Окрема увага приділена розвідковим дослідженням на двох оборонних городищах передскифського часу, які розташовані на протилежних берегах Дністра: у селі Галиця Чернівецької області і селі Хребтіївські Пилипи Вінницької області (С. 133—134).

Подаючи детальний опис жител, господарських споруд, ям та інших об'єктів, Л. Крушельницька у своїй монографії велику увагу приділила аналізу здобутого матеріалу, зокрема кераміці. Читаючи текст і зіставляючи його з малюнками у рецензованій праці, дослідники вперше мають змогу охопити своїм зором величезне розмаїття непоротівських форм посуду та його орнаменталії. Важливими видаються запропоновані дослідницею типологічні схеми для кухонного і столового посуду. Горщики, наприклад, розділені на три основних типи, натомість самих лише ваз у Непоротовому виділено дванадцять типів (С. 160, рис. 97). Цікавими є зіставлення найбільш поширених форм моделювання вусок у кухликах, які розділено на три типи, що включають 22 різновидності (С. 164, рис. 100). Такий же скрупульозний підхід до матеріалу бачимо і в запропонованих автором зіставленнях основних типів орнаментальних мотивів нижнього і середнього горизонтів Непоротового, які разом нараховують близько півтора ста варіантів. Останні, у свою чергу, розбиті на окремі групи (С. 155, рис. 94; С. 158, рис. 95; С. 159, рис. 96). Оpubліковані дослідницею типологічні ряди форм і декору непоротівської кераміки будуть, мабуть, згодом поповнюватися новими зразками, які розширять щойно запропоновані схеми.

У розділі „Аналіз матеріалів“ окреме місце відведено ужитковим речам, серед яких привертають увагу насамперед відносно добре датуючі — кам'яні точильні бруски і бойові циліндричні молоти. Якщо точильним брускам з-поза меж України Л. Крушельницька знаходить близькі центральноєвропейські паралелі (Брно-Обжани, Штілфрід, Балта-Верде та інші), то аналогів кам'яним циліндричним молотам у Центральній Європі немає (С. 172, 185—186). У цьому випадку, можливо, слід було більше наголосити на таких самих молотах, знайдених у похованнях висоцької культури (7 екземплярів), а також сфокусувати увагу на причинах, які зумовили майже одночасову появу цього типу зброї у двох територіально суміжних регіонах — Середньому та Верхньому Подністров'ї.

Мабуть, закономірно, що дослідниця приділила значну увагу лосевецькому комплексові, оскільки це один з небагатьох курганів на Середньому Подністров'ї, який більш-менш точно датований на останню чверть VIII ст. до н. е. А крім того, в

³ Мелюкова А. Памятники скифского времени...— С. 19.

останній час у багатьох зарубіжних виданнях, присвячених фрако-кімерійській проблематиці, лосвецькій знахідці приділяється чимраз більше уваги.

Особливе зацікавлення у рецензованій праці викликає останній розділ, який має назву „Питання хронології і походження чорноліської культури в басейні Середнього Дністра“ (С. 179—200). Цей розділ написаний з урахуванням найновіших матеріалів і, що дуже важливо, проілюстрований картами, на яких, окрім територіальних меж археологічних культур, показані також напрямки переміщення племен і їх впливи на сусідні терени. Уперше дослідники мають змогу зіставити етнокультурну ситуацію на Середньому Придністров'ї та прилеглих територіях у період НаА (С. 183, рис. 108) з тією, яка склалась на тих самих землях кількома століттями пізніше — у період НаВ (С. 198—199, рис. 112). Подібні висококваліфіковані картографічні розробки з урахуванням матеріалів Середнього Придністров'я, крім рецензованої праці, нам не відомі. Відзначимо також, і на це справедливо звертає увагу Л. Крушельницька, що матеріалів XII—X ст. до н. е. із цього регіону все ще відомо дуже мало. Натомість, у територіально суміжному Буго-Дністровському межиріччі, яке слугувало зоною контактів балтської групи білозірської культури з пізньобронзовою культурою Середнього Придністров'я, в останні роки досліджено Гордіївський могильник, який, як ніякий інший, що розташований східніше Збруча, дає цілу низку прямих паралелей до ранньовисоцьких матеріалів (С. 196, рис. 111). Як відомо, уже в перших публікаціях і доповідях його дослідники пов'язували появу гордіївських курганів з чужим середовищем (могилеві культури Подунав'я, передлужицька та інші). Аргументуючи на численних прикладах своє несприйняття саме такого трактування гордіївської пам'ятки, Л. Крушельницька зазначає, що її „[...] дивує бажання деяких археологів обов'язково пов'язувати походження досліджуваних ними пам'яток з чужим середовищем. Шукати коріння тої чи іншої пам'ятки (групи, культури) на місці вважається навіть поганим тоном. А в даному випадку йдеться про те, що в Середньому Придністров'ї до початку нового культурного явища, яке дістало назву чорноліська культура, проживало населення, яке упродовж усіх років мало свій власний розвиток, а разом з тим підтримувало контакти з культурними центрами довоколишніх культур, насамперед із спорідненою спільним підґрунтям⁴ — висоцькою культурою“ (С. 195).

Новий підхід пропонує дослідниця і в трактуванні Михалківських скарбів. Ще у 1985 р. вона висунула припущення, що багато елементів їх декору узято від східних, кавказьких зразків, і наводила близькі паралелі із Тлійського могильника (С. 199). Як знаємо, тепер Т. Кеменцеї⁴, услід за Л. Крушельницькою, на підставі Михалківських скарбів ще переконливіше наголошує на кавказьких впливах на михалківських речах і веде мову про більш тісні контакти між цими регіонами Європи загалом. Правомірним видається також віднесення Л. Крушельницькою згаданих скарбів до пам'яток передскіфського часу Середнього Придністров'я, а не голіградських, як це уявлялось донедавна (С. 199). У Подністров'ї ми на сьогодні не знаємо жодної голіградської пам'ятки, яка б датувалася часом, пізнішим ніж X—IX ст. до н. е. У справі етнокультурної атрибуції Михалківських скарбів дотепер чомусь жоден із дослідників не звернув уваги на уламки посудини, в якій була виявлена друга половина скарбу, — фрагмента вінець з наліпленим під краєм карбованим валиком (фотографії та опис їх подає В. Пшибиславський)⁵. Горщик, у

⁴ Мається на увазі комарівська культура.

⁴ K e m e n c z e i T. Zu früheisenzeitlichen Goldfunden aus dem Karpatenbecken // Handel, tausch und verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa.— München; Berlin, 1995.— S. 339.— Abb. 7.

⁵ Przybysławski W. Dwa złote skarby w Michałkowie // Teka Konserwatorska.— Lwów, 1900.— S. 34, fig. 2, A, B.

якому був знайдений другий Михалківський скарб, з огляду на форму вінець та їх орнаментацию знаходить найближчі паралелі серед посуду кінця передскіфського часу Українського Лісостепу. Про іншу культурну приналежність, аніж голіградська, свідчить і кераміка зі штампованим декором із Кривчицького городища, яке віддалене від Михалкова на 8—9 км (С. 191, рис. 110). Отже, віднесення обидвох згаданих пам'яток до західного вияву непоротівської групи, як це робить дослідниця (С. 191), вважаємо цілком оправданим.

Нові погляди стосовно генезису непоротівської і сусідньої з нею сахарна-солонченської групи пам'яток висловлює Л. Крушельницька у додатку до рецензованої праці, який присвячений аналізу поховального обряду (написаний у співавторстві з М. Бандрівським). Дослідниця, наприклад, ставить під сумнів поширену на сьогодні думку про домінуючий вплив носіїв сахарна-солонченської групи в утворенні чорноліської культури Середнього Придністров'я. На її думку, щонайбільше можна говорити про одночасовість утворення обидвох груп (С. 205). Дослідники резонно звертають увагу на мізерну за розмірами територію, яку займають сахарна-солонченські пам'ятки (приблизно 70 x 30 км), і висувають припущення, що впливи нижньодунайських культур на Чорнолісся могли відбуватися також й іншими маршрутами. Автори рецензованого додатку допускають ймовірність навіть часткового відтоку населення із Українського Лісостепу на південь — у лісостепові райони Молдовського Придністров'я, де, власне, відомі сахарна-солонченські пам'ятки (С. 205), тобто допускають ймовірність участі чорноліського населення Середнього Придністров'я у формуванні сахарна-солонченських пам'яток. Про це свідчать і особливості поховального обряду обидвох груп, які дуже подібні (С. 201—207). Цікаво, що сьогодні участь середньодністровських чорнолісців у розвії сахарна-солонченської спільноти підтверджує і М. Кашуба, досліджуючи типову сахарна-солонченську пам'ятку Глинжень-ІІ „[...] Матеріали культури Сахарна в Глинжень-ІІ, — пише М. Кашуба, — демонструють і значний вклад місцевого населення лісостепу Середнього Дністра, яке залишило пам'ятки чорноліської культури [...] Значний відсоток чорноліського посуду в сахарнянському горизонті Глинжень-ІІ [...] дозволяє припустити присутність якоїсь частини населення чорноліської культури і безпосередню його участь“ навіть у ритуальних дійствах місцевого сахарнянського населення⁶.

Завершуючи свою працю, Л. Крушельницька резюмує, що зібрані на сьогодні матеріали не дають достатніх підстав для остаточного визначення етнічної належності населення, яке залишило по собі пам'ятки непоротівської групи. Однак вона усе-таки схиляється до припущення, висловленого ще в передвоєнний час В. Щербаківським і підтриманого згодом Я. Пастернаком, а сьогодні А. Коте, С. Березанською, О. Стрижаком та іншими археологами, про належність пам'яток ранньозалізного віку Середнього Придністров'я агафірсам, у яких багато хто вбачає пізніх кемерійців (С. 200).

Як відомо, ще М. Вебер поширював межі земель агафірсів від Поділля і Волині до Трансильванії⁷. Пізніше В. Щербаківський також локалізував агафірсів на Поділлі, однак вважав їх тут прийдшим населенням⁸. А. Мелюкова, проте, під агафірсами розуміла молдовську групу пам'яток, зазначаючи, що їй „[...] видається неправильним пануюче в радянській літературі уявлення про локалізацію агафір-

⁶ Гольцева Н. В., Кашуба М. Г. Глинжень-ІІ. Многослойный памятник Среднего Поднестровья.— Тирасполь, 1995.— С. 30.

⁷ Вебер М. Всеобщая история.— М., 1891.— Т. II.— С. 417.

⁸ Ščerbakivskij V. Zur Agathyrsenfrage // ESA.— 1939.— Т. IX.— Р. 209—213.

сів лише в басейні Муреща [...] Із твору Геродота ясно, що агафірси займали значно більш обширну територію, аніж басейн Муреща, і безпосередньо межували зі скіфами з одного боку і неврами — з другого⁹. Тому, визнавши за агафірсами землі лісостепової Молдови, А. Мелюкова змушена була визнати й середньодністровські пам'ятки (тобто непоротівську групу) приналежними Геродотовим неврам, про що кількома роками раніше писав П. Третьяков¹⁰.

Ми у своїй рецензії не будемо втручатися у полеміку про локалізацію згаданих племен. Зазначимо лише, що сьогодні приналежність пам'яток чорноліської культури агафірсам активно відстоює С. Березанська, система доказів якої у цьому питанні значною мірою побудована на аргументації Ю. Колосовської¹¹. Визнавши за агафірсами землі Середнього Придністров'я, Л. Крушельницька тим самим підтверджує повідомлення писемних джерел про спільну границю агафірсів із неврами, оскільки висоцька культура в східних районах свого поширення межує із непоротівською групою. Тому правомірність зіставлення останньої з агафірсами, а висоцької культури з неврами не підлягає, на наш погляд, сумніву. Дискусія тепер може точитися в основному стосовно питання чи ці середньодністровські агафірси мали якесь відношення до кімерійців, чи, може, разом з ними представляли військову верхівку місцевих племен, озброєну й екіпіровану згідно з вимогами того часу, витворивши таким чином середньодністровський варіант вершицької культури ранньокічівницького зразка.

Можна погодитися з Л. Крушельницькою, яка сумнівається у скіфській належності носіїв західноподільської групи пам'яток (С. 207—208). Як відомо, західноподільські кургани ранньоскіфського часу вважав залишеними скіфами-іранцями П. Райнеке, згодом Т. Сулімирський. Некритичний підхід до праць останнього та ряду статей його послідовників у цьому питанні (Г. Смирнова) призвів до того, що сьогодні будь-який курган цього часу на Середньому Дністрі, пізніший від VIII ст. до н. е., однозначно трактують як скіфський. А власне проти цього ще в 50-х рр. застерігала А. Мелюкова, яка рішуче відкидала саму ймовірність перебування скіфів на Середньому Придністров'ї. Дослідниця зауважувала з цього приводу, що якихось постійних зв'язків між місцевими племенами Середнього Придністров'я і власне скіфами, ймовірно, ніколи не існувало. З елементів скіфської культури тут присутніми були лише ті, які були поширені далеко за межами власне скіфської території або в найближчих до Скіфії районах. Такі предмети, як, наприклад, мечі або кинджали, бляшки у звіриному стилі, псалії і прикраси кінської вузди, що звичні у культурах, які близько контактували зі скіфською, — на Середньому Дністрі зовсім невідомі. Не були знайомі місцевому населенню, зауважує А. Мелюкова, типові для скіфів прийоми будівництва поховальних споруд і поховальний обряд¹².

Не викликає особливих заперечень спроба Л. Крушельницької пересунути час утворення найраніших комплексів західноподільської групи на останню чверть VIII ст. до н. е. (С. 208). Дослідниця пов'язує появу таких пам'яток з проникненням на Середнє Придністров'я вершицької культури, що співпадає з кінцем середнього горизонту Непоротового. Отже, не прийшла скіфська, а культура місцевих племен лежала в підоснові утворення західноподільської групи, у яку, мабуть,

⁹ Мелюкова А. Памятники скифского времени.— С. 102.

¹⁰ Третьяков П. Восточнославянские племена.— М., 1953.— С. 55.

¹¹ Колосовская Ю. К. К вопросу об агафирсах // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья.— М., 1984.— С. 181—193.

¹² Мелюкова А. Памятники скифского времени.— С. 50.

влилася і якась частина пізньокімерійських угруповань, які відкочували в напрямку Центральної Європи (С. 208). Непоротівська група з цього часу, увібравши в себе елементи ранньокочівницької культури типу Новочеркаська, переросла у ранню західноподільську. Пам'ятки останньої сьогодні виявлені значно східніше — навіть в околицях Могилева-Подільського, а також на півночі лісостепової Молдови і навіть на румунському підгір'ї (Воловат, Сату-Маре)¹³, тобто практично на усій території, яку у передскіфський час займала непоротівська група чорноліської культури.

Рецензована монографія Л. Крушельницької „Чорноліська культура Середнього Придністров'я“, незважаючи на вказані вище незначні огріхи, є, безсумнівно, фундаментальним дослідженням і вагомим внеском в археологію ранньозалізної доби у Європі. Приємно відзначити, що вихід у світ цієї праці співпав у часі з ювілеєм авторки, неабияк втішивши її численних колег, друзів та учнів.

Микола ПЕЛЕЦИШИН

¹³ Levişky O. Considerații asupra monumentelor funerare din perioada Hallstattiană tarzie de pe teritoriul Moldovei // Revista Archeologică.— Chişinău, 1998.— Т. 2.— Р. 49, fig. 1 (1—5).